

หลักสูตรธรรมศึกษาในปัจจุบัน : กลไกส่งเสริมชาวพุทธ

พระกิตติภัท กิตติภทฺโธ

Phra Kittipatta Kitphadho

พระสุทธิสารเมธี, ดร.

Phra Sutthisanmeth, Dr.

Email: chaiyan1971@gmail.com

บทคัดย่อ

กลไกการส่งเสริมชาวพุทธโดยผ่านหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในปัจจุบัน ผลการศึกษาพบว่า ในการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนั้นบุคลากรคนปัจจัยตัวแรกที่ส่งผลต่อการเรียนการสอน ผู้บริหารสำนักศาสนศึกษาควรจะดำเนินการจัดให้มีคุณภาพก้าวหน้า มีประสิทธิภาพ อาจารย์ใหญ่เป็นบุคลากรสำคัญของการจัดการเรียนการสอนในฐานะผู้ดำเนินการ ครูผู้สอนเป็นองค์ประกอบสำคัญในการจัดการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพ สำหรับงบประมาณเงินปัจจัยตัวที่สองที่ส่งผลต่อการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม เพื่อช่วยสนับสนุนให้การทำงานได้ ดำเนินไปอย่างราบรื่นประสบความสำเร็จและบรรลุวัตถุประสงค์ สำหรับวัสดุอุปกรณ์เป็นปัจจัยตัวที่สามที่ส่งผลต่อการจัดการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกัน ควรจะมีการใช้งานบำรุงรักษาหนังสือ ตำรา สื่อการเรียนการสอนที่ชำรุดเสียหายให้อยู่ในสภาพดี พร้อมใช้งาน ช่วยให้การดำเนินงานบรรลุผลสำเร็จได้ สำหรับการจัดการ เป็นปัจจัยตัวที่สี่เพื่อสนับสนุนต่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมและประหยัดทั้งด้านคน การเงิน วัสดุอุปกรณ์ และการทำงานเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้เรียนและสำนักศาสนศึกษา การแก้ไขปรับปรุงวิธีการทำงาน ระบบการติดต่อสื่อสารที่สะดวกรวดเร็วและแน่นอน เพื่อให้การทำงานของสำนักศาสนศึกษามีประสิทธิภาพ การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม เป็นการศึกษาพระธรรมวินัยขั้นพื้นฐานที่สำคัญ เพื่อเรียนรู้พระพุทธศาสนา พระภิกษุ สามเณรเป็นกำลังสำคัญสามารถศึกษาพระธรรมวินัยได้สะดวกและทั่วถึง เป็นวิชาพื้นฐานนำไปสู่สัมมาปฏิบัติ

คำสำคัญ: 1. ธรรมศึกษา 2. พัฒนาการเรียนการสอน 3. การส่งเสริมเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบไป

Abstract

Mechanisms for the Promotion of Buddhists in the Study of the Dhamma Dharma department is personnel (Man), the first factor affecting teaching and learning. Religious education administrators should work to make progress. Efficient The Headmaster is a key person of teaching and learning management as an operator. Teachers are a key element in teaching and learning to be effective. For the budget (Money) money is the second factor that affects the teaching and learning of the Dharma. To help support the work Run smoothly, achieve success and achieve objectives. For materials, materials are the third factor affecting effective teaching and learning

management as well. The damaged textbooks, teaching materials should be used and maintained in good condition and ready to use, allowing the operation to be successful. Management is the fourth factor to support appropriate and economical teaching and learning, in terms of people, finance, materials, and work to benefit learners and religious institutions. Editing and improving working methods Communication system that is convenient, fast and of course. To make the work of the religious education bureau efficient. The study of Dharma in Dharma Department is the most important basic discipline study. In order to learn Buddhism, monks and novices are important forces,

Keywords: 1. Dhamma education 2. Development of teaching and learning 3. Promotion of propagation of Buddhism

บทนำ

การศึกษาเป็นกระบวนการปลูกฝังถ่ายทอดความรู้เจตคติและคุณค่าด้านต่างๆ ให้กับผู้เรียนทำให้ผู้เรียนเกิดความเจริญงอกงามหรือทำให้ดีขึ้นในทุกๆ ด้าน นับเป็นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อความเจริญมั่นคงและความยั่งยืนของสังคมมนุษยชาติ สังคมไทยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นแนวทางในการศึกษาหาความรู้และเป็นสถานที่ศึกษา เริ่มจากเห็นบุคคลที่ผ่านการศึกษาในทางพระพุทธศาสนาคือผ่านการบรรพชาหรือบรรพชาอุปสมบทแล้วมีวิชาความรู้ มีกิริยามรรยาท และมีคุณธรรมซื่อสัตย์สุจริต จึงส่งบุตรหลานของตนเข้ามาบวชเรียนในพระพุทธศาสนาจนกลายเป็นประเพณีบวชเรียนในวิถีชีวิตคนไทย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 226-227) (1)

ในสังคมไทยสมัยเก่า วัดมีบทบาทเป็นโรงเรียนสำหรับศึกษาหาความรู้ของคนไทย เริ่มต้นจากผู้เข้ามาบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุสามเณร ต่อมาขยายเป็นเด็กวัดที่เป็นผู้ชาย ในที่สุดก็ทั้งผู้ชายและผู้หญิง โดยมีพระภิกษุที่มีความรู้เป็นผู้สอนและดูแลการเรียนการสอนนั้น วิชาที่เรียนรู้เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หลักธรรม ภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาขอม และประเพณีวัฒนธรรม ตลอดถึงมรรยาทไทย ต่อมาเมื่อคณะสงฆ์ได้จัดหลักสูตรพระปริยัติธรรมเป็นสองแผนกคือ แผนกบาลี และแผนกนักธรรม คณะสงฆ์ได้จัดหลักสูตรนักธรรมเป็น 3 ชั้นคือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และ นักธรรมชั้นเอก ได้ขยายหลักสูตรให้บุคคลทั่วไปที่มีใจพระภิกษุสามเณรได้เรียนและเข้าสอบเพื่อวัดผลการเรียน เรียกว่า “ธรรมศึกษา” แบ่งเป็น 3 ชั้นเหมือนนักธรรมคือ ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษา ชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก วิชาที่เรียนตามหลักสูตรนี้มี 4 วิชาคือ วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม วิชาธรรมวิภาค วิชาพุทธประวัติ และวิชาศีลธรรม ในทางบ้านเมืองเมื่อมีการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อเป็นที่ให้การศึกษแก่คนในประเทศแยก ออกจากวัดอันเป็นสถานที่ให้การศึกษแก่คนไทยเดิม โรงเรียนกับวัดจึงเริ่มแยกขาดจากกัน คงอยู่บ้าง ก็เป็นเพียงโรงเรียนวัด หรือโรงเรียนการกุศลของวัด คนสมัยใหม่จึงห่างเหินจากวัดเท่ากับห่างเหินจาก พระพุทธศาสนาอันเป็นแหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีและภูมิปัญญา ตลอดถึงปลูกฝังศีลธรรมของคนไทย หลักสูตรธรรมศึกษาที่คณะสงฆ์เปิดโอกาสให้คนทั่วไปได้เรียนรู้วิชาทางพระพุทธศาสนา จึงมีส่วนสำคัญใน

การกระชับระยะห่างระหว่างคนไทยกับพระพุทธศาสนาให้กลับมาใกล้กันมากขึ้น เป็นการปลูกฝังศีลธรรม และให้เยาวชนไทยได้กลับมามีโอกาสศึกษาเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีของ ไทยอันเป็นรากเหง้าของตน

การศึกษาพระปริยัติธรรม คณะสงฆ์ได้มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงให้ภิกษุสามเณรได้ศึกษาวิชาการสมัยใหม่ด้วย จึงได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมที่ได้ปรับปรุงใหม่เรียกว่า บาลีแผนใหม่ เมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2507 และเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2514 กระทรวงศึกษาธิการ ด้วยความเห็นชอบของคณะสงฆ์ ได้ประกาศใช้ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา พ.ศ. 2541 เพื่อให้ภิกษุสามเณรได้รับการศึกษาว่าทางฝ่ายพระปริยัติธรรมและฝ่ายสามัญศึกษาควบคู่กันไป

ความเป็นมาของการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยนับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีจนถึงปัจจุบัน ที่ได้พรรณนามานี้เป็นการแสดงให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงของการศึกษาของคณะสงฆ์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่แปรเปลี่ยนไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยอยู่ตลอดเวลา ซึ่งแต่ละยุคความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์ ผู้ปกครอง และประชาชน เป็นความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันอยู่ตลอดเวลาผ่านทางทางการศึกษาของคณะสงฆ์ ดังเช่นในสมัยสุโขทัย มีการใช้การศึกษาของคณะสงฆ์เป็นเครื่องมือแห่งการสร้างศาสนธรรมให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมือง ในยุคต่อมาคือสมัยอยุธยาที่ใช้การศึกษาของคณะสงฆ์ในฐานะเครื่องมือแห่งการปกครองทั้งฝ่ายราชอาณาจักรและพุทธจักร พอถึงยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นการศึกษาของคณะสงฆ์เป็นแบบแผนการศึกษาของสังคม เช่นนี้เป็นต้น เมื่อพอจะมองเห็นภาพความเป็นมาของการศึกษาของคณะสงฆ์ดังที่ได้กล่าวแล้วนี้ ในลำดับต่อไปจะกล่าวถึงรูปแบบของการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยซึ่งเป็นกลไกในการจัดการการศึกษาของคณะสงฆ์อีกชั้นหนึ่งควบคู่มากับความความเป็นมาของการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบันมีจุดแข็งจุดอ่อนตามที่ได้พบและข้อเสนอแนะและดำเนินการปรับปรุงต่อไปให้ดีขึ้น

สภาพทั่วไปและปัญหาอุปสรรคการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม (1) ด้านบุคลากร คือ อาจารย์สอนไม่เพียงพอ ขาดความรู้ความเข้าใจ ขาดประสบการณ์ ไม่สามารถประยุกต์ใช้กับสภาพจริง ขาดการศึกษอบรม ขาดขวัญและกำลังใจ (2) ด้านงบประมาณเป็นการบริหารที่เกี่ยวข้องกับการรับเงิน การจ่ายเงิน การเก็บรักษาเงิน และการควบคุมเงินของโรงเรียน งบประมาณการเงินเป็นปัจจัยตัวที่ส่งผลต่อการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม (3) ด้านวัสดุอุปกรณ์ ขาดวัสดุอุปกรณ์เพื่อส่งเสริมการศึกษานักธรรม คือสื่ออุปกรณ์การศึกษาที่เป็น จำเป็น เช่นหนังสือแบบเรียน ตำราเรียน คู่มือประกอบการศึกษา เครื่องใช้สอยภายในสำนักเรียนและอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาแผนกธรรม (4) ด้านการจัดการ ผู้บริหารส่งเสริมการศึกษาแผนกธรรมเน้นการส่งเสริมนโยบายให้มีการเรียนการสอนนักธรรมประจำตามหลักสูตรนักธรรมสิ่งสำคัญที่ผู้บริหารขอความอนุเคราะห์ คือ ช่วยติดตามและช่วยเหลือ สนับสนุนอุปกรณ์การเรียนการสอนตลอดเวลา (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์ 2543, หน้า 845-846) หลักพุทธธรรม แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ได้แก่ อิทธิบาท 4 คือฉันทะ ความพอใจในการทำงานด้วยความรับผิดชอบ วิริยะความเพียรพยายามด้วยความอดทน จิตตะ ความเข้าใจสภาพแวดล้อมการเรียนการสอน วิมังสาการพิจารณากระบวนการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม แนวคิดที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ศิลปะการทำงานให้สำเร็จโดยอาศัยบุคคล ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่การบริหาร ได้แก่ การวางแผนการ จัดองค์การ การชี้นำ และการควบคุม สำหรับทฤษฎีระบบการบริหาร ได้แก่ ปัจจัยนำเข้าบุคลากร การงบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ และการจัดการ

ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรม คือตามหลักการบริหารจัดการ ได้แก่ (1) ด้านการวางแผน การวางแผนเพื่อส่งเสริมการศึกษาแผนกธรรมปัจจัยที่สนับสนุนการเรียนการสอน ตัวปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอนประกอบด้วยคน งบประมาณที่ใช้ในการสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ เครื่องมือที่ใช้และเทคโนโลยีต่าง ๆ การจัดการ วางแผนพัฒนาการศึกษาทั้งระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว ซึ่งการศึกษาแผนกธรรมนี้แบ่ง ออกเป็น 3 ชั้น คือนักธรรมชั้นตรี โทและเอก (2) ด้านการจัดองค์การ ผู้บริหารควร กำหนด โครงสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกและสายบังคับบัญชาสั่งการ ประชานกรรมการ รองประธาน กรรมการ กรรมการ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ กรรมการและเลขานุการ กรรมการและช่วย เลขานุการ (3) ด้านการชี้นำ ส่งเสริมการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม คือฝ่ายนักธรรม สำหรับพระภิกษุ สามเณร คือนักธรรมชั้น ตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก ฝ่ายธรรมศึกษาคือ ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้น เอก (4) ด้านการควบคุม กำกับดูแลบุคลากร การเงินอาคารสถานที่โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัสดุอุปกรณ์ภายใน สำนักงาน และการจัดการเป็นต้นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาแผนกธรรม ติดตามผลการปฏิบัติหน้าที่ เพื่อให้ ทราบถึงประสิทธิภาพ

การศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์ ไทย ตามความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างทั้งผู้บริหาร อาจารย์และเจ้าหน้าที่ โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก สำหรับ ประเด็นในการอภิปรายผล จำแนกเป็นรายด้าน คือด้านการวางแผน ด้านการจัดองค์การ ด้านการชี้นำ และด้าน การควบคุม เมื่อพิจารณารายละเอียดโดยภาพรวมกลุ่มตัวอย่างมีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณา รายละเอียดแต่ละด้านแล้วพบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งผู้บริหาร อาจารย์ และเจ้าหน้าที่ มีความคิดเห็นต่อปัจจัยที่ส่งผล ต่อความสำเร็จในการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์ไทยอยู่ในระดับมาก ดังนั้น สามารถกล่าวการอภิปรายผลแต่ละประเด็นสำคัญ ๆ ดังต่อไปนี้

1. ด้านการวางแผน กระทรวงศึกษาธิการ (2546, หน้า 151) คือ การวางแผนเป็นการคิดเตรียมการ แก้ไขปัญหาไว้ล่วงหน้า เพื่อให้การทำงานมีจุดหมายในอนาคต เป็นการก้าวไปข้างหน้าตลอดเวลา ไม่หยุดอยู่กับที่ ช่วยให้งานพัฒนาอยู่เสมอ การวางแผนเป็นการปฏิบัติงานอย่างมีแบบแผน มีระบบขั้นตอน ระยะเวลา สถานที่ เป้าหมายที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับงานวิจัยของ Phramaha Amnart Pavattano (2556) ได้วิจัย เรื่อง “การพัฒนาแบบแผนการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรม” ผลการศึกษาพบว่า

1) สภาพการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบันนี้ พระสังฆาธิการได้ดำเนินการพัฒนา รูปแบบที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเพื่อการบูรณาการที่เหมาะสมกับการศึกษาพระปริยัติธรรมให้มีความสอดคล้อง ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ตลอดจนถึงกฎระเบียบที่เกี่ยวข้องกับสำนักเรียนเพื่อส่งเสริมการสร้างทรัพยากร บุคคล คือพระภิกษุ สามเณร ผู้เป็นศาสนทายาทสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาในอนาคต นอกจากนั้น ปัญหา อุปสรรคการจัดการเพื่อการบูรณาการที่ไม่เหมาะสมกับการศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบันนี้ สาเหตุสำคัญมาจาก วิสัยทัศน์ไม่ชัดเจน พันธกิจไม่เหมาะสม กระบวนการจัดการภายในสำนักเรียนไม่ชัดเจน เช่น การบริหารบุคคล การบริหารการเงินการบริหารวัสดุอุปกรณ์ และการจัดการ เป็นต้น

2) การบูรณาการหลักพุทธธรรมสำหรับการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมตามหลักการจัดการ ประกอบด้วย การวางแผน การจัดองค์การ การบริหารบุคคล การอำนวยการและการควบคุมเป็นต้น ตามหลักอิทธิ

บาท 4 ประกอบด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาเป็นต้นตามหลักสาราณียธรรม 6 ประกอบด้วย เมตตา ภัยกรรม เมตตาวิกรรม เมตตาโมกกรรมสาธารณโกศ สีสามัญญตา และทิวาสามัญญตา เป็นต้น

3) นำเสนอการพัฒนา รูปแบบการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรม ผลการแจกแบบสอบถามแก่บุคลากรกลุ่มตัวอย่างพบว่า ผู้บริหาร อาจารย์ เจ้าหน้าที่ และนักเรียน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนา รูปแบบการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาแต่ละด้านพบว่า ผู้บริหาร อาจารย์ เจ้าหน้าที่ และนักเรียน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนา รูปแบบการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรม แต่ละด้านอยู่ในระดับปานกลาง คือตามหลักการจัดการประกอบด้วย การวางแผน การจัดองค์การ การบริหารบุคคล การอำนวยการและการควบคุมเป็นต้น ตามหลักอิทธิบาท 4 ประกอบด้วย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาเป็นต้น

2. ด้านการจัดองค์การ คือ การจัดองค์การเพื่อส่งเสริมการศึกษาแผนกธรรม ผู้บริหารควรที่จะกำหนดคณะกรรมการมาดูแลด้วยวิธีการจัดแบ่งส่วนงาน ต้องพิจารณาให้เหมาะสมกับการปฏิบัติงาน สอดคล้องกับ (กระทรวงศึกษาธิการ (2546, หน้า 171) การบริหารบุคคลในปัจจุบันได้พัฒนาการมาจากแนวคิดดังต่อไปนี้)

1) แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวกับการพัฒนา มีกระบวนการพัฒนาการจัดการศาสนศึกษาโดยนำแผนงานเชิงกลยุทธ์เข้ามาทำการวิเคราะห์สถานการณ์ซึ่งประกอบด้วยวิเคราะห์ประกอบด้วย 4 อย่างคือจุดแข็ง จุดอ่อน โอกาสและปัญหาอุปสรรค มาดำเนินการวิเคราะห์แนวคิดทฤษฎีทั้ง 5 ด้าน ได้แก่ ด้านหลักสูตร ด้านครูผู้สอน ด้านกระบวนการเรียนการสอน ด้านสื่ออุปกรณ์การสอนด้านการวัดผลและประเมินผล

2) สภาพทั่วไปเกี่ยวกับการพัฒนาการจัดการศาสนศึกษาแผนกธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 พบว่า พระสังฆาธิการในทุกระดับชั้นให้ความร่วมมือกันดี มีกลไกในการพัฒนาและบริหารหลักสูตรให้มีประสิทธิภาพ โน้มน้าวผู้เรียนให้เข้าถึงจุดมุ่งหมายของหลักสูตรอย่างแท้จริง ทำให้มีครู ที่มีศักยภาพ มีความเชี่ยวชาญเฉพาะตัว และมีปริมาณอย่างเพียงพอต่อการเรียนการสอน เพราะอยู่ในศูนย์กลางทางการศึกษา โดยมีกระบวนการเรียนการสอนที่มีการจัดทำแผนการสอนตามแผน ยุทธศาสตร์ มีเทคนิควิธีที่สามารถสอนให้เข้าใจ แจ่มแจ้ง แก่ลูกหลานให้บุคลากรผลิตสื่อที่มีคุณภาพ แล้วนำสื่อไปปรับใช้เพื่อให้เกิดศักยภาพทางการเรียนรู้เพิ่มขึ้น และส่งผลให้คณะสงฆ์มีการวางแผน ในการตรวจสอบการสอบวัดผลประจำปีที่ดีคุมและจริงจังต่อการกำกับดูแล

3) แนวทางการพัฒนาการจัดการศาสนศึกษาแผนกธรรมคณะสงฆ์ภาค 1 พบว่า (1) ด้านหลักสูตร ควรมีการพัฒนาให้ทันสมัยและสอดคล้องกับสายสามัญ (2) ด้านครูผู้สอนต้องเป็นครูมืออาชีพ มีการศึกษาอบรมและพัฒนาตัวเองตลอดเวลา (3) ด้านกระบวนการเรียนการสอน ที่มีคุณภาพ และควรปรับระยะเวลาการสอนให้เพิ่มมากขึ้น (4) ด้านสื่ออุปกรณ์การสอน ควรนำเทคโนโลยีการเรียนการสอนที่ทันสมัยมาประยุกต์ให้ผู้เรียนเกิดทักษะในการนำไปใช้ (5) ด้านการวัดผลและประเมินผล ต้องมีรูปแบบเป็นมาตรฐานเดียวกันทั้งประเทศเพื่อให้เกิดผลที่ชัดเจน

3. ด้านการชี้นำ คือ การชี้นำเป็นศิลปะเกี่ยวกับความสามารถของผู้บริหารที่จะกำกับดูแลการสั่งการให้คนงานปฏิบัติหน้าที่ โดยการปฏิบัติตนเป็นผู้นำที่ดีและมีความรู้ความสามารถรู้หลักในการแนะนำและควบคุมบังคับบัญชาการทำงานของผูใต้บังคับบัญชา ตลอดจนกระทำการให้เกิดการประสานงานของทุกฝ่ายให้เข้ากันได้ สอดคล้องกับการพัฒนาคนให้เป็นศูนย์กลางแห่งการพัฒนาตามนโยบายของยูเนสโกเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต (Life-Long-Education) บัญญัติไว้มาตรา 4 แห่ง พรบ.การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 มีดังนี้

1) สภาพปัจจุบันและปัญหาของโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษาพบว่า (1) ด้านวิชาการพบว่า บริหารจัดการโดยเน้นวิชาหลักในกลุ่มสาระการเรียนรู้ 8 กลุ่มสาระ และเสริมวิชาพระพุทธศาสนา คือ สังคม ศาสนาและวัฒนธรรม บางโรงเรียนมีวิชามากกว่าที่นักเรียนจะรับไหว ครูมีความรู้และทักษะในการสอนไม่เพียงพอ (2) ด้านงบประมาณ โรงเรียนต้องวางแผนและกำหนดยุทธศาสตร์ในการบริหารจัดการเพื่อให้สอดคล้องกับระบบราชการ งบประมาณไม่เพียงพอขึ้นอยู่กับสำนักงานพระพุทธศาสนาจะจัดให้ (3) ด้านบุคลากรพบว่า ครูไม่ตรงสายงาน ครูมีการเปลี่ยนแปลง เข้าออกบ่อย ทำให้การเรียนการสอนไม่ต่อเนื่อง ไม่มีบุคลากรปฏิบัติหน้าที่เฉพาะทาง กิจกรรมส่งเสริมการเรียนการสอน งานทะเบียนไม่เป็นระบบเพราะขาดบุคลากร(4) ด้านงานทั่วไปพบว่า ไม่มีงบประมาณในการขยายอาคารและสิ่งก่อสร้างเพื่อรองรับจำนวนนักเรียน ต้องใช้พื้นที่วัดที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด สรุปสภาพปัญหาปัจจุบันคือขาดงบประมาณและการบริหารจัดการไม่เป็นระบบ

2) การใช้หลักพุทธธรรมกำหนดยุทธศาสตร์ในการบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาพบว่า (1) ด้านวิชาการ โรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษาส่วนใหญ่ใช้หลักอิทธิบาทเป็นหลักครองตน ครองคน และครองงาน และเมตตาพรหมวิหาร (2) ด้านงบประมาณ ใช้หลักสัปปริสธรรม 7 และธรรมาภิบาลมาปรับประยุกต์บูรณาการ เพื่อการบริหาร (3) ด้านบุคลากร หรือการบริหารงานบุคคล ใช้หลักเมตตาพรหมวิหาร ธรรมและอิทธิบาท(4) ด้านการบริหารทั่วไปพบว่า ใช้หลักอิทธิบาทและสัปปริสธรรม

3) รูปแบบยุทธศาสตร์เชิงพุทธในการบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษาได้นำเสนอ ยุทธศาสตร์เชิงพุทธมี 5 ยุทธศาสตร์ประกอบด้วย (1) ยุทธศาสตร์ด้านภาวะผู้นำของผู้บริหารต้องมีการพัฒนา ผู้เรียนให้เป็นศาสนทายาทที่มีคุณภาพโดยใช้หลักพรหมวิหารหลักสังคหวัตถุและหลักสัปปริสธรรมมาประยุกต์ใช้ควบคู่กัน (2) ยุทธศาสตร์การทำงานเป็นทีมเพื่อพัฒนาระบบการบริหารโรงเรียนให้เข้มแข็งตรงตามมาตรฐานโดยใช้หลัก “สังคหวัตถุและหลักธรรมาภิบาลควบคู่กัน (3) ยุทธศาสตร์การสร้างความรู้และความเข้าใจโดยกำหนดให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษาโดยใช้หลักอิทธิบาทและหลักสังคหวัตถุควบคู่กัน (4) ยุทธศาสตร์การกำหนดความรับผิดชอบผู้บริหารโดยการสร้างแผนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้งภายในและนอกโดยใช้หลักพรหมวิหารธรรมและผู้บังคับบัญชาใช้หลักอิทธิบาทควบคู่กัน (5) ยุทธศาสตร์การวางแผนและการมีส่วนร่วมโดยการกำหนดให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางด้านการศึกษาพระพุทธศาสนาโดยหลักพรหมวิหารและหลักสัปปริสธรรมควบคู่กันโดยใช้หลักวิเคราะห์เพื่อหา จุดเด่น จุดอ่อน โอกาสพัฒนา ภาวะคุกคาม เป็นตัวชี้วัด

ยุทธศาสตร์เชิงพุทธในการบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษานั้นต้องมีวิสัยทัศน์ที่จะสร้างศาสนทายาทที่มีปัญญาและเปี่ยมด้วยคุณธรรม ผลักดันให้ประเทศไทยได้เป็นศูนย์กลางด้านพระพุทธศาสนา มีเป้าประสงค์ที่จะให้ผู้เรียนมีสมรรถนะผ่านเกณฑ์มาตรฐานมีองค์ความรู้ทั้งภูมิธรรมและภูมิความรู้ที่สมบูรณ์ มีการจัดการศึกษาที่ได้มาตรฐาน จำนวนผู้ศึกษาชาวต่างชาติต่อปีเพิ่มขึ้น ชุมชนได้รับการพัฒนาอย่างถูกต้อง มาตรฐานมีชีวิตที่ดีขึ้นให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำหรับชาวโลกเพื่อการนับถือปฏิบัติ และมียุทธศาสตร์ในการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นศาสนทายาทที่มีคุณภาพ พัฒนาระบบการบริหารโรงเรียนให้เข้มแข็งตรงตามมาตรฐาน กำหนดให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางด้านการศึกษาพระพุทธศาสนา สร้างแผนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้งภายในและนอกประเทศ

4. ด้านการควบคุม คือ การกำกับดูแลการศึกษาแผนกธรรมผู้บริหารควรจะมีระบบการช่วยให้ผู้เรียนยอมรับและพัฒนาตนเอง ช่วยให้ผู้เรียนรู้จักประเมินผลการเรียนรู้ด้วยตนเองประเมินตนเอง และทบทวนการปฏิบัติเพื่อปรับปรุงให้ดีขึ้นอยู่เสมอ รวมทั้งเป็นกัลยาณมิตรสอดคล้องกับงานวิจัยของ (พระมหาอภิสิทธิ์ จักรแก้ว “การศึกษาการงานวิชาการ โรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา สังกัดสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กลุ่ม 1” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2553 หน้า 120)

1) สภาพการปฏิบัติงานตามบทบาทหน้าที่และสมรรถนะของครูสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี มี 8 ด้าน คือ ด้านปรัชญาการสอนการเรียนพระปริยัติธรรม ด้านหลักสูตรการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านสื่อการเรียนการสอนด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านการวัดผลประเมินผล การเรียนรู้ ด้านการศึกษาการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม และด้านการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งการปฏิบัติงานตามบทบาทหน้าที่ของครูสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลีนั้น มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก โดยด้านการวัดผลประเมินผลการเรียนรู้มีค่าเฉลี่ยสูงสุด ส่วนด้านสื่อการเรียนการสอน มีค่าเฉลี่ยต่ำสุด

2) สมรรถนะครูสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลีตามหลักกัลยาณมิตรในเขตกรุงเทพมหานคร มี 4 กลุ่ม รวม 12 สมรรถนะย่อย ได้แก่ (1) กลุ่มสมรรถนะทั่วไปประกอบด้วย 3 สมรรถนะย่อย คือ คุณธรรม จริยธรรม การสื่อสารที่ดีและการเป็นแบบอย่างที่ดี (2) กลุ่มสมรรถนะตนเองประกอบด้วย 3 สมรรถนะย่อย คือ ภาวะผู้นำตนเอง การมีสติปัญญาและการพัฒนาบุคลิกภาพตนเอง (3) กลุ่มสมรรถนะการทำงานกับคนอื่น ประกอบด้วย 3 สมรรถนะย่อยคือการทำงานเป็นทีม การช่วยเหลือผู้อื่น และความเชื่อใจไว้วางใจได้ (4) กลุ่มสมรรถนะการจัดการเรียนรู้ประกอบด้วย 3 สมรรถนะย่อย คือการจัดการชั้นเรียน ความรอบรู้ในการจัดการเรียนรู้ และการใช้นวัตกรรมเทคโนโลยีสารสนเทศ ซึ่งสมรรถนะดังกล่าวนำไปพัฒนาการปฏิบัติงานของครูได้

3) สำหรับรูปแบบการพัฒนาสมรรถนะของครูสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลีตามหลักกัลยาณมิตร (กาญจนา เจริญสี, รูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม แผนกบาลี รายงานการวิจัย, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยนเรศวร) 2555 หน้า 72) ร่วมกับสมรรถนะทั้ง 4 กลุ่ม 12 สมรรถนะย่อย และบทบาทหน้าที่ของครูบาลีทั้ง 8 ด้าน โดยอาศัยหลักกัลยาณมิตรเป็นแรงขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพ ประสิทธิผลในการสอนบาลีให้ดียิ่งขึ้น

กลไกส่งเสริมชาวพุทธตามหลักสูตรธรรมศึกษาในปัจจุบัน (SWOT) (2) (พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต) หน้า 48-53)

S: Strength จุดแข็ง ระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยก็เริ่มมีระบบแบบแผนที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

1. ด้านการวางแผน การวางแผนเพื่อส่งเสริมการศึกษาแผนกธรรมปัจจัยที่สนับสนุนการเรียนการสอน ตัวปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอนประกอบด้วยคน งบประมาณที่ใช้ในการสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ เครื่องมือที่ใช้และเทคโนโลยีต่าง ๆ การจัดการ วางแผนพัฒนาการศึกษาทั้งระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว ซึ่งการศึกษาแผนกธรรมนี้แบ่ง ออกเป็น 3 ชั้น คือนักธรรมชั้นตรี โทและเอก

2. ด้านการจัดองค์กร ผู้บริหารควรกำหนด โครงสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกและสายบังคับบัญชาสั่งการ ประสานกรรมการ รองประธาน กรรมการ กรรมการ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ กรรมการและเลขานุการ กรรมการและช่วย เลขานุการ

3. ด้านการชี้นำ ส่งเสริมการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม คือฝ่ายนักธรรม สำหรับพระภิกษุ สามเณร คือนักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก ฝ่ายธรรมศึกษาคือ ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก

4. ด้านการควบคุม กำกับดูแลบุคลากร การเงินอาคารสถานที่โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัสดุอุปกรณ์ภายใน สำนักงาน และการจัดการเป็นต้นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาแผนกธรรม ติดตามผลการปฏิบัติหน้าที่ เพื่อให้ทราบถึงประสิทธิภาพ

W: Weakness จุดอ่อน ปัจจัยตัวแรกที่ส่งผลต่อการเรียนการสอนตามหลักสูตรธรรมศึกษาในปัจจุบัน

1. บุคลากร คืออาจารย์สอนไม่เพียงพอ ขาดความรู้ความเข้าใจ ขาดประสบการณ์ ไม่สามารถประยุกต์ใช้ กับสภาพจริง ขาดการศึกษาอบรม ขาดขวัญและกำลังใจ

2. ด้านงบประมาณเป็นการบริหารที่เกี่ยวข้องกับการรับเงิน การจ่ายเงิน การเก็บรักษาเงิน และการ ควบคุมเงินของโรงเรียน งบประมาณการเงินเป็นปัจจัยตัวที่ส่งผลต่อการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม

3. ด้านวัสดุอุปกรณ์ ขาดวัสดุอุปกรณ์เพื่อส่งเสริมการศึกษานักธรรม คือสื่ออุปกรณ์การศึกษาที่จำเป็น เช่นหนังสือแบบเรียน ตำราเรียน คู่มือประกอบการศึกษา เครื่องใช้สอยภายในสำนักเรียนและอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการ ศึกษาแผนกธรรม

4. ด้านการจัดการ ผู้บริหารส่งเสริมการศึกษาแผนกธรรมเน้นการส่งเสริมนโยบายให้มีการเรียนการสอน นักธรรมประจำตามหลักสูตรนักธรรมสิ่งสำคัญที่ผู้บริหารขอความอนุเคราะห์ คือช่วยติดตามและช่วยเหลือ สนับสนุนอุปกรณ์การเรียนการสอนตลอดเวลา

O: Opportunity โอกาส

1. ภาครัฐให้การสนับสนุน และมีนโยบายส่งเสริมให้พระเข้าไปมีบทบาทในการช่วยสอนศีลธรรมใน สถานศึกษา และคณะสงฆ์ให้ความสำคัญกับพระสอนศีลธรรม มีนโยบายส่งเสริมการปฏิบัติหน้าที่ของพระสอน ศีลธรรม

2. การขับเคลื่อนศีลธรรมเป็นงานที่สร้างคุณค่าที่เกิดประโยชน์ให้กับสังคมทุก ๆ ระดับ เป็นความคาดหวัง ของสังคมที่จะช่วยสร้างสันติสุข

3. มีหน่วยงานเครือข่ายร่วมขับเคลื่อนทั้งภายในและภายนอก เช่น ภาควิชาการศึกษา คณะครุศาสตร์, ป.ป.ส., ป.ป.ช., สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ,กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม , สำนักงาน คณะกรรมการศึกษาขั้นพื้นฐาน และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

4. สถานศึกษามีความต้องการพระสอนหลักสูตรธรรมศึกษา ให้เข้าไปช่วยสอนศีลธรรมจำนวนมาก

T: Threats อุปสรรค

1. บริหารจัดการโดยเน้นวิชาหลักในกลุ่มสาระการเรียนรู้ 8 กลุ่มสาระ และเสริมวิชาพระพุทธศาสนา คือ สังคม ศาสนาและวัฒนธรรม บางโรงเรียนมีวิชามากกว่าที่นักเรียนจะรับไหว ครูมีความรู้และทักษะในการสอนไม่ เพียงพอ

2. ด้านงบประมาณ โรงเรียนต้องวางแผนและกำหนดยุทธศาสตร์ในการบริหารจัดการเพื่อให้สอดคล้องกับ ระบบราชการ งบประมาณไม่เพียงพอขึ้นอยู่กับสำนักงานพระพุทธศาสนาจะจัดให้

3. ด้านบุคลากรพบว่า ครูไม่ตรงสายงาน ครูมีการเปลี่ยนแปลง เข้าออกบ่อย ทำให้การเรียนการสอนไม่ต่อเนื่อง ไม่มีบุคลากรปฏิบัติหน้าที่เฉพาะทาง กิจกรรมส่งเสริมการเรียนการสอน งานทะเบียนไม่เป็นระบบเพราะขาดบุคลากร

4. ด้านงานทั่วไปพบว่า ไม่มีงบประมาณในการขยายอาคารและสิ่งก่อสร้างเพื่อรองรับจำนวนนักเรียน ต้องใช้พื้นที่วัดที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด

การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ 2 ท่าน/รูป เป็นอาจารย์ของ มมร. ทั้ง 2 ท่าน ท่านที่ 1 พระมหาธำรงค์ จิตปัญโญ, ดร. ท่านให้ความสำคัญในการมีกลไกส่งเสริมชาวพุทธอย่างจริงจังและต้องพัฒนารูปแบบใหม่ ๆ ในส่งเสริมและการสอนแบบใหม่ ๆ ด้วย ท่านที่ 2 ดร.ศรัณย์ มะกรุดอินทร์ ท่านให้ปรับปรุงในการสอนด้วยคุณภาพ คือแบบอัตนัย หรืออภิปรายและบรรยายโดยไม่จำเป็นต้องถูกหรือผิด แต่ให้นักเรียน นักศึกษาแสดงออกให้มากขึ้น เช่น มีความเข้าใจ การนำไปประยุกต์ใช้ การรู้จักวิเคราะห์ การประเมินค่า และการสร้างสรรค์ในชีวิตประจำวัน ฯลฯ

เมื่อกล่าวโดยสรุปเป้าหมายหลักของการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่ต้นมานั้น ยังกล่าวเป็นไปตามพุทธวิถีกาของพระพุทธศาสนาที่ได้ตรัสไว้ตั้งแต่สมัยแรกเริ่มแต่ในปัจจุบันความสำคัญของเป้าหมายหลักนี้ดูค่อนข้างจะเป็นไปในทางอุดมคติเสียมากกว่า ดังนั้น ความมุ่งหวังด้านเป้าหมายรองจึงเป็นสิ่งที่หวังผลได้ดีกว่าสำหรับการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ด้วยความหวังว่าความสำเร็จแห่งเป้าหมายรองจะนำมาซึ่งความหวานชื่นแห่งเป้าหมายหลักไม่วันใดก็วันหนึ่ง ดังได้กล่าวมานี้ ทั้งความเป็นมา รูปแบบ และเป้าหมายของการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการสร้างพื้นฐานความเข้าใจอันจะนำมาสู่การศึกษาของคณะสงฆ์ไทยต่อไป

สรุป

สรุป การจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์ไทย (1) ด้านการวางแผนควรจะกำหนดทิศทางการทำงานกับเป้าหมาย ผู้บริหารทุกคนต้องเผชิญกับปัญหาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็คือการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมอันเกิดจาก เหตุทั้งภายในและภายนอกการเปลี่ยนแปลงอาจจะเป็นไปอย่างรวดเร็วหรือค่อยเป็นค่อยไปอย่างเชื่องช้า จนเกือบจะไม่รู้ตัวเลยว่ามีเปลี่ยนแปลง (2) ด้านการจัดองค์การควร จะกำหนดโครงสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกและสายบังคับบัญชา การแบ่งงานกันทำและการกระจายความรับผิดชอบ การจัดสรรตำแหน่งหน้าที่การงานมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการเรียนการสอนในยุคปัจจุบัน เพื่อปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมได้ง่ายและรับการเปลี่ยนที่เหมาะสมตามยุคโลกาภิวัตน์ ในเชิงปฏิบัติการส่งผลต่อความสำเร็จในการจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์ไทย (1) ด้านการวางแผนควรจะจัดระเบียบการปฏิบัติงาน การเลือกแนวทางการปฏิบัติที่เหมาะสมการกำหนดขั้นตอนการปฏิบัติงานให้ผู้ปฏิบัติงานทำหน้าที่ได้ง่าย ถูกต้อง ช่วยลดการทำงานซ้ำซ้อนลดต้นทุนการปฏิบัติงานลง ประหยัดเวลาในการทำงาน ผู้ปฏิบัติงานทุกคนต่างรู้หน้าที่ ความรับผิดชอบ ปฏิบัติงานตรงเวลา (2) ด้านการจัดองค์การควรจะจัดหาครู มอบหมายงานต่าง ๆ ให้ครูสร้างขวัญและกำลังใจ การพัฒนาครู การพิจารณาความดีความชอบ งานที่เกี่ยวกับตัวนักเรียน ได้แก่การแบ่งกลุ่มนักเรียน การส่งเสริมการเรียนการสอน การบริการต่าง ๆ

เอกสารอ้างอิง

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2557). มหาจุฬาฯ งามสง่าสดชื่น กลางทะเลแห่งคลื่นลม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2546) ทิศทางการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2543). ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จันทร์ธานี สงวนนาม (2551) ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการบริหารสถานศึกษา กรุงเทพฯ : บุ๊คพอยด์
- กระทรวงศึกษาธิการ (2546) คู่มือการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานที่เป็นนิติบุคคล กรุงเทพฯ : องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์.
- พระมหาอภิสิทธิ์ จักรแก้ว (2553) “การศึกษาสถานการการบริหารวิชาการโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา สังกัดสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กลุ่ม 1” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ).
- กาญจนา เจริญสี, (2555), “รูปแบบการบริหารงานสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม แผนกบาลี” รายงานการวิจัย (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยนเรศวร).

สัมภาษณ์

- พระมหาธีรพงศ์ จิตบุญโญ ดร., อาจารย์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, สัมภาษณ์, 29 กันยายน 2563.
- ดร.ศรีณีย์ มะกรุอินทร์, อาจารย์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, สัมภาษณ์, 29 กันยายน 2563.